

**Інститут філософії Національної Академії наук
України**

На правах рукопису

Розумний Максим Миколайович

**Культурно-історичний контекст
становлення української ідеї**

**Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук**

Спеціальність 09.00.04 - філософська антропологія та
філософія культури

Київ - 1996

168. 241
130. 2
111. 32

Дисертацією є рукопис.

Дисертація виконана в Інституті філософії Національної Академії наук України.

Науковий керівник -

доктор філософських наук Шудря Катерина Петрівна

Офіційні опоненти -

1. Доктор філософських наук, професор Бичко Ігор Валентинович

2. Кандидат філософських наук Забужко Оксана Стефанівна

Провідна організація - Центр гуманітарної освіти НАН України

Захист відбудеться 13 грудня 1996 року о ¹⁴..... годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.25.04 в Інституті філософії Національної академії наук України (Київ-1, Трьохсвятительська, 4).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту філософії НАН України за адресою Київ - 1, вул. Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розісланий ⁶..... листопада 1996 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філософських наук

Є.І.Андрос

Актуальність теми дисертації. Дослідження, присвячене становленню української ідеї, передбачає розгляд широкого кола аспектів і чинників культурного, соціального, політичного життя української нації на тлі загальноцивілізаційних світоглядних детермінант і культурно-політичних реалій. Узагальнення і висновки, зроблені на основі такого дослідження, мають на сьогодні особливу вагу як для вітчизняної теоретичної культурно-філософської думки, так і для розвитку і модернізації національної самосвідомості українства.

Ідейно-культурна проблематика нині фокусує в собі найактуальніші завдання філософії культури, її найсуттєвіші теоретичні і методологічні проблеми. Дослідження генези української ідеї покликане визначити культурний, історичний, світоглядний контекст цього явища, з'ясувати його ідейні витoki, простежити логіку розвитку, видозмін і тяглості національної свідомості, її цілей, орієнтирів і програм. Це, в свою чергу, вимгає з'ясування таких традиційних для філософії культури питань, як проблема суб'єкта культурно-історичного процесу, проблема культурно-історичного апіорі, логіка культурогенези, проблема культурно-історичного типу тощо. Важливо також в контексті сучасних філософських понять і уявлень дати нове розуміння української ідеї як ідеї суспільної свідомості, ідеї, що перебуває в центрі певних культурно-історичних процесів, обумовлена ними в своєму смисловому наповненні, але яка водночас сама є визначальним фактором суспільної свідомості і суспільного буття, задає їм певні форми, параметри, логіку розвитку.

Важливим фактором актуальності даного дисертаційного дослідження є і та увага, яку протягом останніх років виявляє до проблеми національної ідеї громадська думка. Це поняття сьогодні є одним з

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН Укр. Акад. Наук

ключових понять суспільної свідомості, до нього апелюють філософи, політики, публіцисти, діячі культури. Національна рефлексія в українському суспільстві поступово приходиться до визнання необхідності пошуку тривких підстав легітимності своїх ключових концептів. Це спонукає до раціоналізації національної свідомості, залучення наукових підходів до розв'язання її внутрішніх суперечностей. Об'єктивний розгляд проблеми національного самоозначення і самовизначення, який передбачається самою постановкою проблеми української ідеї як проблеми філософської, дозволить також гармонізувати сприйняття національного чинника суспільною свідомістю в цілісному світоглядному контексті.

Для української філософської думки, яка нині знаходиться на етапі з'ясування власних традицій, історичної тягlosti напрямів, стилів і способів філософування, звернення до проблеми національної ідеї є, вочевидь, необхідним моментом самовизначення. Для неї особливо важливо сьогодні ввести те специфічне, що є в досвіді культурної спільноти, в традицію і метакommунікацію ширшого культурного ареалу (цивілізації), у межах якого дана спільнота конституювана. Тому нагальною потребою вважаємо сполучення досвіду української національної рефлексії з європейською раціональною методою філософського дослідження.

Ступінь розробленості проблеми. Вітчизняною наукою вже накопичений досить великий дослідницький і теоретичний матеріал з історії національно-визвольного руху. Однак, систематизованої і узагальненої праці в цій ділянці поки що бракує, хоч на її необхідність вказував, зокрема, історик І.Лисяк-Рудницький, чий внесок у дослідження українського відродження XIX—поч. XX ст. є

одним з найвагоміших. Останнім часом в Україні з'явилися кілька видань і публікацій, безпосередньо присвячених становленню української ідеї, з'ясуванню культурних, соціальних, історичних передумов та аспектів цього процесу.

Очевидно, що підсумування наявних точок зору, узагальнень, висловлених різними авторами, часом суперечливих міркувань про предмет досліджень та зібраного фактологічного матеріалу, вимагає вироблення зваженого підходу до проблеми національності загалом і тривких, обґрунтованих методологічних засад вивчення національного руху, його періодизації, визначення його місця в історії, з'ясування його зв'язку з культурними, соціальними реаліями і процесами доби. Дану проблематику охоплює собою філософія національної ідеї, правомірність і необхідність виокремлення якої в окрему дослідницьку сферу обґрунтовує, зокрема, О.Забужко. Разом з тим, осмислення комплексу понять, уявлень, теорій і концепцій, що стосуються питання національної ідентичності, права нації на самовизначення, підстав національної культурної та політичної окремішності і самобутності має в українській філософській та історичній думці давню традицію.

Про джерела національно-культурного розвитку писали у своїх дослідженнях О.Бодяньський, М.Костомаров, темі взаємного відношення соціального і національного аспектів суспільного життя присвячував свої дослідження М.Драгоманов, у площині філософської проблематики поставив питання національності І.Франко. У ХХ ст. теорія нації набуває викінчених концептуальних форм у працях Липинського, Донцова, Сціборського, Старосольського та ін. Науку про націю разом з її предметом, завданнями і методикою дослідження виокремив автор "Вступу до націології" О.Бочковський.

Окремо слід сказати про рефлексивну традицію визначення змісту української ідеї, що поєднувалася з певним тлумаченням націокультурної специфіки і методології її з'ясування (В.Антонович, Д.Чижевський, Д.Донцов, Ю.Липа, І.Мірчук, Ол.Кульчицький, збірник "Українська душа"), або не поєднувалася з ним (М.Максимович, М.Гоголь, С.Гоцинський, В.Пачовський, Є.Маланюк тощо). Та формування певного образу, "міфу України" (Гр.Грабович), історія його трансформацій та оприявленнь скоріше становить предмет дослідження становлення української ідеї, ніж утворює з ним дискурсивну єдність.

Дана праця є продовженням критичної традиції вітчизняної історіографії, історіософії та культурології, яка визначала своїм завданням відтворення, реконструкцію історії національної спільності і формування її самосвідомості в Україні. Перші спроби осмислення цього процесу, його передумов, аналізу об'єктивних і суб'єктивних, випадкових і закономірних чинників українського націостворення знаходимо у творах П.Куліша, М.Драгоманова, І.Франка. Їх поява викликана була необхідністю самоусвідомлення, перед якою на певному етапі опинився український рух, його потребою безстороннього аналізу своїх витоків, завдань, критики усталених підходів, що за певних умов ставали перешкодою розвитку національної свідомості. Підсумковими для цього етапу були узагальнюючі, хоч і не надто обсяжні та ґрунтовні праці М.Грушевського, М.Чубинського, Ю.Охримовича, Д.Донцова, що вийшли на початку ХХ ст., а також нариси історії національної культури та літератури І.Огієнка та С.Єфремова. Період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. становить певний рубіж у дослідженнях на цю тему.

В умовах Радянської України вони дістали значний розвиток, у перші десятиріччя після революції з'являються чимало публікацій з історії українського руху XIX ст., в яких накопичено цінний дослідницький матеріал (збірники "За сто літ" під редакцією М.Грушевського, праці О.Юровської, П.Гніпа, Г.Житецького, Ф.Савченка, В.Петрова, О.Рябініна-Скляровського, С.Єфремова, Є.Рихліка та ін.). Ґрунтовні дослідження з історії національного руху в цей час з'являються і в Галичині (М.Возняк, В.Щурат). Однак, в умовах диктату комуністичної ідеології осмислення становлення української ідеї неминуче підпорядковувалося марксистсько-більшовицьким класовим (О.Гермайзе) і т.ін. підходам.

Не позбавлені певної ідеологічної упередженості до явищ українського культурного відродження XIX ст. і деякі погляди та оцінки, що набули поширення в умовах міжвоєнної Галичини (Д.Донцов).

У післявоєнні роки в Україні тиск ідеологічних стереотипів посилюється, і практично всі дослідження з історії національно-визвольних змагань набувають пропагандистського характеру (П.Гнатенко, Г.Марахов, М.Рубач, Г.Сергієнко, П.Усенко, Н.Шип), хоча ці дослідження зберегли певну фактологічну цінність і вагу.

Натомість в умовах української еміграції в післявоєнні роки дослідження генези української національної ідеї набувають більшої об'єктивності, висувуються нові концепції, обґрунтовуються оригінальні авторські підходи до проблеми. Дедалі більше до філософсько-історичного аналізу залучаються новітні, вироблені західною наукою підходи і методології. Л.Ребет, О.Оглоблин, І.Мірчук, М.Демкович-Добрянський, З.Когут. Р.Шпорлюк привносять у досліджувану ділянку кожен своє бачення, пропонують свій погляд на генезис

української ідеї. Оригінальну періодизацію українського руху та історії українського суспільного життя нової доби запропонував зокрема філософ М.Шлемкевич, по-новому оцінюється внесок М.Гоголя і Т.Шевченка у формування національної свідомості в працях Гр.Грабовича, окремі праці присвятили даній проблематиці Ю.Швельов та Я.Розумний. Історія культурного і політичного становлення українства широко висвітлена у працях І.Лисяка-Рудницького, які містять також важливі узагальнення стосовно періодизації національного руху, методологічно достатньо сучасні і переконливі.

Серед вітчизняних дослідників цієї теми широтою постановки проблем і теоретичним значенням висновків і узагальнень вирізняються роботи І.Дзюби, С.Білоконя, Я.Грицака, В.Євтуха, М.Кисельова, Є.Нахліка. Існує також велике число праць, присвячених конкретним персоналіям, подіям і явищам.

Спеціально темі становлення української ідеї, визначенню філософських основ вивчення культурного та історичного змісту цього поняття присвячені роботи О.Забужко, Ф.Канака, М.Лука, С.Тримбача, С.Грабовського, О.Кіхна, А.Свідзинського, І.Мойсеїва. Вони представляють різні підходи до постановки питання про національну ідею у філософському контексті і намічають перспективи конкретних досліджень у цій сфері. Найбільш ґрунтовною на сьогодні є праця О.Забужко, але й вона присвячена лише одному з фрагментів становлення української ідеї, а саме— діяльності і творчості Івана Франка на рубежі ХІХ—ХХ ст. Таким чином, розгляд проблеми становлення української ідеї в культурно-історичному контексті доби спирається на значний ідейно-теоретичний доробок.

Мета і завдання. Головна мета дослідження— з'ясувати культурно-історичний контекст становлення

української ідеї як сукупність обставин, передумов та умов можливості її зародження і розвитку. Для досягнення цієї мети було поставлено такі завдання:

- з'ясувати смисловий, історичний, соціальний та культурний контекст зародження і розвитку ідеї нації в українському суспільстві нового часу;
- окреслити умови та чинники, що є визначальними для змістовного наповнення національної самосвідомості;
- на підставі аналізу соціокультурних традицій українства виявити структурну специфіку вітчизняної націогенези як способу самоорганізації спільноти новоєвропейського історичного типу;
- визначити смислові складові української ідеї та їх зв'язок з конкретними умовами та завданнями українського націостановлення;
- проаналізувати взаємну співвіднесеність понять "українська ідея", "національна ідея", "ідея нації".

Методологічні засади та теоретичні джерела.

До ключових проблем у досліджуваній сфері належить питання про національність і її значення в культурі, суспільному житті. Розвиток теоретичних уявлень про природу національного зв'язку становить окремий предмет дослідження. Його результати свідчать про існування поступального рефлексивного дискурсу ідеї нації та його обумовленість концептуальними домінантами новоєвропейського секулярного світогляду. Поняття про націю, теоретично оформлене французькими (Руссо, Монтеск'є) та німецькими (Гердер) просвітителями, було розвинуте представниками німецької класичної філософії (Фіхте, Гегель), ідеологами італійського Рісорджіменто (Маччіні, Манчіні),

польськими (Міцкевич), чеськими (Палацький, Масарик), російськими (Бердяєв, Мілюков), іспанськими (Унамун, Ортега-і-Гассет), єврейськими (Бубер, Жаботинський) мислителями. Кожна з цих традицій має свої особливості і прикметні риси. Сучасні погляди на націю і національні рухи XIX—XX ст. представлені роботами Е.Геллнера, М.Гроха, Е.Сміта, Г.Кона, Б.Андерсона, І.Берліна, Р.Шпорлюка.

Теоретичне обґрунтування філософії національної ідеї і розробка її методологічних засад вже започаткована і нашими вітчизняними попередниками (О.Забужко, Ф.Канак, М.Лук). Огляд існуючих підходів до проблеми національності та їх історичного генезису привів автора до висновку про необхідність розгляду даної проблеми в тій раціоналістичній традиції європейського філософствування, в межах якої постало саме уявлення про національну ідею як таку.

До становлення української ідеї прикладаються сформульовані Гегелем логічні закони розвитку ідеї, зокрема в її рефлексивному модусі—як поняття. Загалом, соціокультурна реальність, в якій виникає і реалізує себе національна ідея, тлумачиться як специфічна сфера, в якій суспільна свідомість і суспільне буття вступають у суперечність і ототожнюються в рефлексивно-логічних формах понять про суще. Однак, спираючись на фундаментальну ідею тотожності в німецькій класичній філософії, автор інтерпретує саму культуру і проблему тотожності мислимого і дійсного в річищі новітніх понять і концепцій філософії культури XX ст. За основу береться принципове розрізнення сфер “означень” та “означуваного” (Р.Барт) з врахуванням тих суперечностей і закономірностей, які описано представниками різних філософських шкіл і напрямів на ґрунті цієї методологічної парадигми. Зокрема для

з'ясування смислової і структурно-функціональної специфіки того понятійного комплексу, що його традиційно розуміють під "суспільною ідеєю", використовується як концепція про "ідеї та вірування" екзистенціаліста Х.Ортеги-і-Гассета, так і окреслені структуралістом Ю.Лотманом принципи і закони функціонування "знакових систем" у культурі. В якості метадискурсивного аналітичного інструментарію вживаються поняття комунікації, системи, структури, цілості. У співвіднесеності з ними обґрунтовується вживання понять "ідея", "культура", "логіка" в їх конкретних значеннях, обумовлених специфікою предмета дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що до розгляду проблеми української ідеї застосовується комплексний філософський підхід, який враховує і висвітлює основні виміри і аспекти цього явища— світоглядно-теоретичний, історичний та культурний. Обґрунтовується оригінальна методологія дослідження суспільної ідеї, формулюються основні положення філософсько-культурного її тлумачення. Зокрема, в дисертації вперше:

- дано визначення культурно-історичного контексту як інтерпретаційної схеми, що розкриває зв'язок суспільної ідеї з соціокультурною дійсністю;
- з'ясовано залежність конкретних форм національного самоусвідомлення і самовизначення від дискурсивних форм становлення загальних суспільних понять (в межах певної цивілізації) та конкретних умов націогенези, що історично склалися;
- розмежовано і термінологічно оформлено поняття української ідеї, національної ідеї та ідеї

нації в їх взаємному зв'язку і відповідно до сфери вживання кожного;

- національну ідею розглянуто не в її гіпотетичній смислової статичності і фіксованості, як то було традиційним для досліджень на цю тему, а в розвитку, смислової динаміці;

- запропоновано нове розуміння суспільної ідеї як принципу динамічної смислової цілісності певного культурного типу; таким чином, запропоноване попередніми дослідниками визначення української ідеї як ідеї культури (О.Забужко) в даній роботі уточнене і деталізоване;

- національне самоусвідомлення інтерпретоване як вияв соціально-інтегративної та культуротворчої функції духовно-інтелектуального проводу (еліти).

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів. Дана робота має теоретичне значення передовсім як обґрунтування подальших історичних та культурологічних досліджень пам'яток визвольного руху, мистецьких, літературних, політичних, соціокультурних процесів кінця XVIII—XIX ст., теоретичної та наукової спадщини українських мислителів і діячів цього періоду, в яких знайшла своє відображення проблема національного самоусвідомлення, забезпечення культурної ідентичності та політичної самостійності України.

Висновки, узагальнення і вироблені в процесі дослідження історичні й культурологічні схеми, запропонована оригінальна методологія можуть бути використані у навчально-виховному процесі, при підготовці та висвітленні відповідних навчальних тем, а також нашими наступниками в досліджуваній ділянці як для розвитку теоретичних підвалин філософії

національної ідеї, так і для вивчення історико-культурної конкретики.

Зокрема, логічним продовженням цієї роботи було б створення ґрунтовної, насиченої фактологічним матеріалом історії становлення національної ідеї в Україні, підходи до чого окреслені у другому розділі даного дослідження.

Апробація роботи. Теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження відображені в п'ятнадцяти наукових публікаціях, включаючи одну монографію та статті в наукових періодичних виданнях. Ідеї та висновки роботи висвітлювалися автором на дев'яти наукових конференціях та семінарах, серед них: конференція—“Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку” (Київ, 1992); Другий Міжнародний Конгрес українців (Львів, 1993); конференція “Микола Хвильовий в літературі й сучасності” (Київ, 1993); конференція—“Резонанс ідей Пантелеймона Куліша” (Київ, 1994); Другий філософський Конгрес України (Київ, 1995); круглий стіл—“Національна ідея і свобода творчості” (Ірпінь, 1995); конференція - “Іван Багряний: постать на тлі епохи” (Київ, 1996). У березні 1996 р. в різних містах США і Канади автором були виголошені доповіді на тему “Українська ідея сьогодні і завтра”. Більшість виступів і доповідей були тезово або повністю опубліковані. Дисертація була обговорена на засіданнях відділу філософії культури, етики й естетики Інституту філософії НАН України й рекомендована ним до захисту.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів, а також висновків і списку використаної літератури.

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, виявлено ступінь її наукової розробленості, визначено

мету і завдання дисертації, окреслено теоретичну основу і методологічні засади дослідження, сформульовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи.

У першому розділі “Світоглядно-цивілізаційний контекст становлення української ідеї” розглядаються існуючі підходи до проблеми національної ідеї, різні тлумачення феномену національності, на їх основі з’ясовано закономірності зародження ідеї нації в контексті розвитку європейської цивілізації, виявлено зв’язок дискурсивного становлення ідеї нації з історичними особливостями і загальною логікою утворення європейських націй як спільнот визначеного культурно-історичного типу.

У першому параграфі першого розділу “Теоретичні основи дослідження національної ідеї” окреслюється тло методологічних теоретико-філософських проблем, до вирішення яких спонукає постановка питання про “філософію української ідеї” (термін О.Забужко). Пропонується розглядати проблему становлення української ідеї за логікою становлення суспільної ідеї як такої.

При визначенні самого терміну “суспільна ідея”, автор спирається на принцип розмежування сфер “означень” і “означуваного” (Р.Барт) і тлумачить процес зародження і становлення ідеї суспільної свідомості як окрему модель семіозису в культурі. При з’ясуванні її специфіки використовується розуміння “ідеї” як фіксованого, моносемантичного смислу, запропоноване Х.Ортегою-і-Гассетом, який методологічно протиставив “ідеї” та “вірування” суспільної свідомості. Відтак, суспільна ідея визначається як актуалізований, проблемний смисл, цілісність і самототожність якого

забезпечується встановленням його фіксованого зв'язку з певним знаком—поняттям. Рефлексивна формалізуюча активність суспільної свідомості стосовно актуалізованого смислу і оформлює логіко-дискурсивну канву становлення суспільної ідеї.

У дисертації пропонується становлення української ідеї розглядати одночасно в двох вимірах—у зв'язку з становленням української культури як окремішньої культурної комунікації, що має семантико-семіотичну цілісність і означеність, та у зв'язку зі становленням української нації як спільноти певного культурно-історичного типу, що детермінує форми соціального самоусвідомлення і самоідентифікації.

Узагальнено головну теоретичну та методологічну проблему дослідження визначено як проблему ідеї та культури (ідеї культури, ідеї в культурі). Культурна реальність тлумачиться як результат, "об'єктивація" духовно-інтелектуальної активності людини, в якій ототожнюється суспільна свідомість і суспільне буття, світ реальний—данний—і світ абстрактний, ноуменальний. Це ототожнення, стверджується в дисертації, має свою логіку, свої функціональні механізми, які можуть бути інтерпретовані як закономірності взаємодії сфери смислу і сфери знаку. Сама культура в цьому разі постає як сукупність знакових систем, а також способів означення (диференціації) семантичної цілості світу, що їх містить досвід людських спільнот.

Отже, на сьогодні пізнання "загального", що традиційно вважається прерогативою філософії, можливе не стільки в сфері "об'єктивної реальності" (європейський раціоналізм 17--18 ст.) чи в сфері мислимого буття, "духу" (класична німецька філософія), скільки в сфері "культури", як такої, що становить для

рефлексуючої свідомості “поле фіксованих смислів”, а також має питому логіку самовідтворення і трансформації. Власне, з'ясування цієї “логіки культури” (В.Біблер) і є сьогодні одним з визначальних напрямів розвитку філософської думки і може забезпечити дослідження становлення суспільної ідеї в культурі інтерпретаційно-аналітичним інструментарієм.

Пошукувана логіка культури є знанням про формальні закономірності функціонування знакових систем. Тому вона формулюється в структурно-аналітичних термінах і уявляється в т.зв. “моделях” (Р.Барт), що є специфічним продуктом “структуралізму як діяльності”—за визначенням Р.Барта властивого сучасній людині способу інтерпретації дійсності і самоздійснення в ній.

Тому дослідження становлення української ідеї мусить мати своїм результатом деяку динамічну модель культурогенези, яка б демонструвала закономірності і особливості цього явища. Але з'ясування логіки зародження і становлення української ідеї нічого не прояснює в змісті самого цього поняття, що, власне, виникло як вираження уявлення про індивідуальну своєрідність культурно-історичного буття українства. Розглядаючи цю суперечність, як універсальну проблему гуманітарного знання, автор приходять до висновку, що модель в принципі не здатна окреслити гіпотетичний неозначено-багатозначний смисл, до якого апелює “ідея”. але прояснює лише логіку, або ж “структуру”, за посередництвом якої певна ідея реалізується в певній культурі.

Багатовимірність і різноаспектність процесу становлення української ідеї в культурній, соціально-політичній, теоретичній площинах змушує, однак, вести мову не про єдину модель і її наскрізну логіку, а про

єдність процесів культурогенези, соціогенези і семіозису. З'ясування закономірностей цих процесів, а також їх взаємного зв'язку і можливостей взаємного проектування їхніх "логік"—ось той комплекс дослідницьких завдань, який визначається у дисертації як ключова проблема культурно-історичного контексту.

Другий параграф першого розділу "Ідея нації в європейській суспільній свідомості нового часу" присвячено розгляду теоретичних уявлень про націю. Аналізуються світоглядні та культурно-історичні передумови актуалізації поняття нації, досліджується логіка його розвитку як форми суспільного самоусвідомлення і самоідентифікації.

Традицію розгляду становлення української ідеї в її зв'язку з цивілізаційним контекстом започатковано працею О.Забужко "Філософія української ідеї та європейський контекст". Центральним поняттям, що розкриває дію цивілізаційних чинників на формування української національної самосвідомості, тут є поняття світогляду, а саме—"секулярного світогляду". В нашому дослідженні цю тезу підтверджено і розвинуто. Зокрема, в дисертації наголошується, що сама необхідність раціонального тлумачення і обґрунтування поняття нації європейською суспільною думкою кінця 18 -- початку 19 ст. є показовою щодо секулярно-раціоналістичних детермінант цієї суспільної ідеї, а також свідченням того, що в понятті нації у цей час знайшов своє втілення новий суспільний ідеал цивілізації.

Цей ідеал виник на основі специфічно європейського суспільного імперативу раціональності, що його оформлення слід віднести до часів античності, а відновлення—до початків нової історії. Переломною в цьому відношенні стала доба Просвітництва, коли критерій раціональності став панівним і

загальноновизнаним критерієм легітимності. Актуалізація поняття нації стала результатом рефлексії підстав соціального зв'язку, здійснюваної передовсім французькими та німецькими просвітителами, яка привела до визнання того, що справжнім джерелом влади в суспільстві є не династичне, хіротонічне чи інше право окремих осіб чи груп, а збірна воля громади, яка формується у взаємному погодженні інтересів її членів. Отже, новим ідеалом суспільної організації стали самоврядні спільноти рівних між собою громадян. Саме на їх означення і стало вживатися поняття нації.

У дисертації простежується його розвиток. Встановлено, що осмислення явища національності у творах Руссо, Монтеск'є, Гердера, Манчіні, Фіхте становлять єдиний рефлексивний дискурс, в центрі якого стоїть специфічна проблема нації як необхідність концептуального оформлення і забезпечення поняття нації. З'ясовуються логічні закономірності такого оформлення, його спонукальні мотиви та світоглядні наслідки.

Зокрема, встановлено, що розвиток ідеї нації призводить до виникнення аналітичної дихотомії нації-народу, елементи якої у своїй семантичній співвіднесеності і логічній протиставленості на певному етапі стають конструктивно-смысловим вираженням первісної проблеми нації: якщо з "нацією" пов'язується етап свідомого будівництва національних культурно-політичних цілостей, то поняття "народу" має в цьому разі означити деяку підставову реальність, що уможлиблює і обумовлює постання націй.

В способі тлумачення цих засадничих основ і виявилася головна розбіжність між двома традиціями тлумачення принципу "народності", що пов'язані з німецьким поняттям Volk та французьким peuple.

Романтизм, опертий на суб'єктивізм Фіхте та ідеалізм Шелінга раннього періоду творчості, пов'язав поняття народу з деякою прафеноменальною духовною субстанцією, на якій і ґрунтується національна окремішність. Позитивізм виводить поняття народу з французького відповідника, якому точніше відповідає українське "людність". Ним позначається певна "соціологічна" маса населення, яка тільки при залученні чинника національної самосвідомості, привнесеного вищими верствами, перетворюється на солідарне національне ціле.

Надалі за тією ж структурно-семантичною схемою оформляється нове поняття, що мало б виражати підставові чинники національного самовизначення. На тлі філософської актуалізації проблеми колективного суб'єкта, колективної волі і психіки відбувається нове аналітичне розщеплення первісного поняття нації, і надалі воно вже репрезентоване тріадою: нація—народ—етнос. Якщо перше визнано чинним у сфері самосвідомості, друге належить до сфери усвідомлених прагнень і почуттів, то третє поняття переносить акцент рефлексій і досліджень у нову сферу—в глибин підсвідомого. Умовно кажучи, три рівні рефлексії, пов'язаної з розвитком поняття нації, пов'язані із зміщенням суспільного і наукового інтересу від історії до культурології, а від неї—до антропології.

Логіка становлення ідеї нації в європейській суспільній свідомості нового часу, зазначає автор дослідження, дозволяє встановити той момент у розумінні культурно-історичного контексту, який лежить поза сферою світоглядних детермінант, але є стосовно них конститутивним. Цей момент виражається у даному випадку самим поняттям ідеї, стосовно якого принцип національності є лише предикацією, означенням деякого

загальнішого принципу. Аналіз філософських засад ідеї нації показує, що її виникнення пов'язане з оформленням уявлення про історію та культуру як універсальні виміри людського буття. Але й це уявлення стало можливим лише на основі глибшої трансформації світорозуміння, яка відбулася на рубежі старої і нової європейської історії. Ця трансформація відображена, зокрема, в новому, порівняно з класичним парменідівським і платонівським, розумінні ідеї. Якщо у грецьких філософів ідеї становлять вічний, або ж вічно відтворюваний світ ноуменальних сутностей, то в німецькій класичній філософії виникає можливість тлумачити їх історично. Гегель виводить з ідеального саму можливість мислення і буття в їх тотожності, та вважає, що трансцендентальне здійснюється як іманентне в мисленні: "Ідея—це мислення—не як формальне мислення, а як динамічна цілісність власних означень і законів, що їх вона собі дає, а не має чи знаходить у собі наперед". Саме через подібне розгортання-становлення ідей у смисловому (як "означення") та структурно-логічному (як "закони") модусах на основі гегелівського вчення виникає можливість оформлення уявлення про цілість культурно-історичного буття людської спільності, — уявлення, що й було концептуалізоване в понятті про націю. Отже світогляд, у межах якого виникло уявлення про національність, ґрунтується на певних граничних основоположеннях самосвідомості, що були рефлексовані в метафізичних засадах класичного європейського раціоналізму, зокрема, в німецькій класичній філософії з її ідеєю тотожності мислення і буття.

У третьому параграфі першого розділу "Національна ідея і становлення національної спільноти" з'ясовується логіка становлення національної ідеї, як

такої, що виникає і розгортається в межах локальної протонаціональної культурно-політичної комунікації і є рефлексивною проекцією процесу самовизначення національної спільноти. Особливу увагу приділяється тому зв'язку, який існує між рефлексивним становленням ідеї нації в європейському теоретичному метадискурсі і реальними умовами становлення окремих націй, особливостями, структурними передумовами та перешкодами на шляху такого становлення, які осмислювалися провідниками національних рухів, узагальнювалися і в такий спосіб оновлювали теорію нації.

До зародження національних ідей призводить рецепція ідеї нації, включення певного культурно-політичного масиву в коло понять і уявлень, сформованих на основі загальноцивілізаційної ідеї нації. Разом з тим, теоретичний дискурс ідеї нації не існував і не існує сам по собі, відокремлено від внутрішньонаціональних процесів самоусвідомлення, він становить їхню складову частину, виокремлення якої можливе лише шляхом абстрагування і аналізу.

Ідея нації в історії європейської цивілізації виявляє себе як один з образів ідеального суспільного цілого, ідеальної спільноти. Національна ідея виражає спосіб входження до цієї спільноти, спосіб її конституювання. Ці способи різняться залежно від конкретних умов націостановлення. У своїй сукупності різні моделі національної ідеї складають поліваріантний механізм формування цілості, а вибір тієї чи іншої моделі (як і необхідність вироблення власної) обумовлений структурними особливостями соціальної системи.

У роботі в найзагальніших рисах окреслюється специфіка різних форм національної ідеї, які виникли, зокрема, у Франції, Німеччині, Італії, Польщі, Чехії, Росії.

У дисертації доводиться, що становлення новоєвропейських спільнот є процесом, що поєднує в собі ствердження суспільних норм і уявлень, спільних для нового типу цивілізації, і виокремлення цих спільнот за національною ознакою. Здійснюються ці перетворення за участю осібних корпорацій еліти, що зберігають між собою солідарність у виробленні і поширенні нових суспільних ідеалів, але разом з тим формують у населення своїх країн уявлення про його національну ідентичність і окремішність. Тому слід говорити не так про спадкоємність національної історії (як історії народу), як про спадкоємність еліти, що зберігає і трансформує свою корпоративну самосвідомість відповідно до все наступніших суспільних понять та індифікаційних критеріїв у їхньому історичному розвитку.

У кожному випадку національна ідея формується як специфічна модель націостановлення конкретної спільноти. Але при цьому неминуче виникає нове уявлення про національний зв'язок як такий. Його понятійна скристалізація, як правило, є підсумковим, рефлексивним етапом формування кожної національної ідеї.

У **другому розділі** "Українська ідея в українській культурі" теоретичні положення і методологічні засади, вироблені на попередньому етапі дослідження застосовуються до аналізу умов зародження і логіки становлення власне української ідеї.

Перший параграф другого розділу "Історико-культурні передумови зародження української ідеї" присвячено висвітленню тих конкретних обставин, які уможливили утвердження національної самосвідомості в Україні. Для цього було необхідно, щоб а) існувала корпоративна єдність і осібність української еліти і б) щоб

серед цієї еліти набули поширення новосвропейські ідеали суспільної організації.

На історичному матеріалі показано, що неперервна традиція особної еліти в Україні існує, починаючи з часів Київської Русі. Пізніше цією корпорацією були втрачені деякі форми самоорганізації, в тому числі єдність державної інституції (втрата монархічного центру) та релігійно-конфесійна єдність і самоврядність. Однак, незважаючи на ці несприятливі чинники, до кінця XVIII ст. протонаціональна українська еліта зберегла деякі форми самоусвідомлення і самоорганізації, щоправда, лише у розрізних регіональних виявах. Основою майбутнього національного патріотизму стали автономістичні традиції козацької шляхти Гетьманщини, греко-католицького духовенства Галичини, а також ідеали демократичного самоврядування, успадковані цілим культурним масивом українських земель від Запорізької Січі.

З поширенням нових суспільних ідей, з утвердженням в Європі національного принципу як визначального принципу культурно-політичної ідентифікації, саме в цих масивах пробуджується інтерес до національної історії, етнографії, з'являються перші зразки національної літератури. На рубежі XVIII—XIX ст. серед шляхти Лівобережжя, навіть, виникає своєрідний патріотичний рух, який, втім, викликаний був відмовою Петербурзької Герольдії визнати дворянські привілеї нащадків козацької старшини і був спрямований на забезпечення станових корпоративних інтересів. Постановка загальнонаціональних завдань можлива була лише з появою нового типу еліти—національної інтелігенції

Становлення національної ідеї в Україні в 19-20 ст., таким чином, обумовлене було особливостями

становища і рівнем самосвідомості місцевої еліти. Ці особливості і цей рівень визначали, до яких наслідків приводила рецепція нових суспільних ідей, у які форми виливалася реформаторська активність провідників.

У дисертації підкреслюється, що ознакою інтелігенції як форми еліти є нове відношення до маси, отже, нове смислове наповнення поняття “народу”. У підході до цієї проблеми часто й відображається принципова різниця моделей націостановлення, вироблених, скажімо, у Франції та Німеччині. 1830-ті роки—доба формування принципово нового поняття “народу” і відповідного нового національного ідеалу. Він сформувався одночасно серед польської, російської і чеської національних субеліт Російської і й Австро-Угорської імперій і вилився у специфічне морально-естетичне та суспільно-політичне гасло “народності”.

Оскільки новий модус ідеї нації сформувався саме в слов'янських країнах, де він став вираженням культурно-історичної специфіки, власного шляху в колі цивілізації і в тлумаченні національного принципу зокрема, то цілком закономірно, що гасло “народності” швидко сполучилося з ідеєю “слов'янської взаємності” (Ян Коллар). Навколо нового поняття “народу” об'єдналися всі ідейні конструкції нової еліти, засвоєні нею перед тим: новий зміст одержало поняття національної самобутності, новий вимір дістали зацікавлення фольклором, історичні дослідження, ставлення до народної мови тощо.

Слов'янська ідея “народності” стала теоретико-концептуальним ґрунтом для формування української національної інтелігенції, появи в її самосвідомості власне української ідеї як імператива культурного і політичного усамостійнення. Своє втілення ця ідея набула в ціннісно та концептуально новому образі

України. Однак, на певному етапі українську ідею розробляють і використовують у власних цілях сусідні еліти, які в такий спосіб намагаються "анексувати" країну як культурний масив, залучають у власний культурний обіг місцеві фольклорні мотиви, історичну спадщину тощо ("українська школа" польської поезії, "Полтава" О.Пушкіна, поеми К.Рилєєва), рекрутуючи у свій склад місцевий духовний провід (М.Гоголь, М.Максимович та ін.). Але важливим для української справи є те, що при цьому долалася комунікативна ізольованість протонаціональної еліти. Разом зі своїм масивом культурно-історичної спадщини вона включилася в інтенсивні процеси національного самовизначення і самоозначення, опановуючи інтелектуально ідею нації та переймаючи готові моделі націостановлення.

Другий параграф другого розділу "Концептуальне оформлення української ідеї в ідеології Кирило-Мефодіївського товариства" розкриває генезу ідеї України в самосвідомості національної інтелігенції. У роботі показано зв'язок між формуванням нового образу України, виробленням власної моделі націостановлення, утворенням осібної корпорації національної духовно-інтелектуальної еліти та процесами зародження і розвитку української культури.

Автор підкреслює принципову відмінність дослідження становлення української ідеї як такого, що мусить враховувати специфічні герменевтичні та методологічні суперечності дослідної культурології. Тому брак "системних теорій" (О.Забужко) у філософії національної ідеї обумовлений не стільки "чужорідністю" предмета досліджень логіко-дискурсивним формам мислення (М.Бердяєв, О.Забужко), як тією обставиною, що сама проблема "ідеї культури" чи ідеї в культурі

щойно окреслюється як провідний напрям філософствування, а національна рефлексія, у свою чергу, щойно приходиться до усвідомлення власних конститутивних чинників.

У дисертації стверджується, що українська ідея як форма самосвідомості культури виражає найзагальнішу властивість кожної цілості—відношення до себе, тотожність собі. Тому в понятті української ідеї знайшло своє оформлене уявлення про сукупність, повноту культурного розмаїття національного життя, але водночас і втілене найзагальніше вираження внутрішнього зв'язку української культури. Раціонально-філософський розгляд цієї проблеми можливий як дослідження становлення української ідеї в контексті загальної логіки культурогенези. Під такою логікою, в даному випадку, слід розуміти з'ясування і узагальнення закономірностей становлення окремішньої національної культури саме як окремішньої, цілісної і свідомої своєї національності. При цьому слід враховувати, що єдність культурної реальності (за означенням—створеної і творимої) є невіддільною від єдності соціального зв'язку, втіленого в тій чи іншій спільності. Крізь призму цього положення у дисертації й розглядається генеза української ідеї в українській культурі та її зв'язок з логікою націостановлення.

В силу тих самих обставин, за яких українська ідея у ХІХ ст. почала формуватися у творчості польських та російських (не з етнічної, а культурно-політичної приналежності) літераторів і мислителів, наступний її етап становлення пов'язаний з іменами тих українців, вихідців з лівобережної шляхти та галицького духовенства, які на початок 1830-х років опинилися біля осередків формування нової слов'янської ідеології націостановлення у Москві, Петербурзі, Відні.

Однак, про зв'язок становлення української ідеї з розвитком нової української культури можна говорити лише з того моменту, коли національна еліта утворює постійну і цілісну ідейно-культурну комунікацію. Початки цього ми знаходимо у діяльності гурту патріотичного студентства Львова, що об'єдналося навколо "Руської трійці"—Шашкевича, Вагилевича, Головацького. Та значно розвинутіших і самостійніших форм набув український культурний рух 1830--1840 рр. у Харкові. Тут виникла перша—романтична—школа національної літератури (Л.Боровиковський, О.Шпигоцький, А.Метлинський, Я.Щоголів), закладено традицію країнознавчих студій (І.Срезневський, М.Костомаров).

Харківський осередок національної інтелігенції утворився з поєднання і взаємного впливу патріотичних нащадків козацької старшини, що приїздили сюди на навчання до університету з Гетьманщини, та специфічної харківської інтелігенції, яка сполучала особність культурного життя з достатньо високим рівнем інтелектуального розвитку, обізнаністю з європейськими культурними та політичними процесами. У творчості харківських романтиків (поетів і дослідників) образ України перейшов з площини споглядально-дистанційованого візіонерства, що було характерною рисою попереднього періоду, в площину внутрішнього почуття, став об'єктом ностальгійного переживання нового патріотичного українця, якому романтизм дав уявлення про батьківщину ідеальну, але якого мусило так прикро вразити співставлення ідеалу з реальністю.

Визначною подією для усамостійнення нової літератури і для набуття українською романтичною ідеєю емоційної сили і переконливості мав вихід "Кобзаря" Тараса Шевченка (1840). Але не менше значення в контексті національної культурогенези мали також

теоретичні узагальнення та обґрунтування, якими супроводжували народження нової літератури О.Бодяньський, Ф.Євецький, М.Тихорський, М.Костомаров.

Остаточне оформлення української ідеї як цілісної програми націостановлення, в якій нова українська культура здобула викінчений образ національного ідеалу, пов'язане з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства у Києві (1845–1847 рр.). У дисертації всебічно розглядаються передумови виникнення цієї організації, аналізуються погляди її чільних провідників, ті світоглядні синтези, що викристалізувалися у спілкуванні їх між собою. На основі цього зроблено висновок, що українська ідея кириломефодіївців склалася як багатолікий центральний образ цілісної духовно-культурної комунікації. Визначаючись стосовно нього, представники різних ідейних підходів, течій, виразники тих чи інших суспільних інтересів привносили свої грані і барви у сприйняття цього образу учасниками дедалі ширшої і багатоплановішої комунікації, що формує розмаїтий і цілісний світ “української культури”.

На підставі проведеного дослідження автор прийшов до таких висновків:

- національна ідея є різновидом суспільної ідеї, її становлення включає в себе актуалізацію (проблематизацію) певного смислу суспільної свідомості, що підлягає рефлексивному опануванню як поняття нації:

- логічний розвиток поняття нації становить дискурсивний стрижень оформлення національної свідомості як специфічної новоєвропейської форми суспільного самоусвідомлення і самопроекування, поняття нації в умовах новоєвропейської цивілізації

стало вираженням суспільного ідеалу спільноти як такої;

- уявлення про націю як ідеальний тип спільноти виникло на основі секулярно-раціоналістичних світоглядних домінант, у яких були реалізовані деякі специфічні основоположення суспільного мислення і буття, універсально сформульовані в метафізичних припущеннях нового європейського раціоналізму;

- логічний розвиток (структурна динаміка) поняття нації невіддільний від процесу його смислового наповнення, яке відбувалося в кожній країні за особливих умов: складний процес взаємного проектування універсального ідеалу з конкретною суспільною дійсністю, їх взаємне коригування лежать в основі тих культурно-історичних колізій та смислових видозмін, з якими пов'язані особливості формування національної самосвідомості в Україні;

- українська національна самосвідомість в її концептуалізованій формі української ідеї увібрала в себе уявлення про націю, як воно склалося в підсумку загальноєвропейського теоретичного дискурсу кінця XVIII—першої половини XIX ст., а також ті моделі націостворення, які в цей час були вироблені у Франції, Німеччині, Італії, Польщі, Чехії, Росії, де утвердження національного принципу соціокультурної ідентичності відбулося раніше, ніж в Україні;

- українська ідея включає в себе специфічне уявлення про національну засаду як таку, специфічну українську модель націостворення, а також виступає для рефлексивної свідомості принципом смислової

цілісності і означеності сукупності явищ і самовиявів української культури.

Основні положення дисертації представлені в публікаціях:

- 1.Справа честі. Алгоритми національного самоопанування. - К.: Смолоскип, - 1995. - 5,5 д.а.
- 2.Гетьманша // Наука і суспільство. - 1990 - N12. - 0,4 д.а.
- 3.Український месіанізм // Наука і суспільство. - 1992 - N4--7. - 1 д.а.
- 4.Обжинки провінційності // Слово і час. - 1993 - N10. - 0,6 д.а.
- 6.Про ідею в контексті // Генеза. - 1994 - N1. - 0,3 д.а.
- 7.Микола Хвильовий та українська ідея // Генеза. - 1994 - N2. - 0,4 д.а.
- 8.Блудний син українського народолюбства (Пантелеймон Куліш) // Молода нація. - К.: Смолоскип. - 1996. - 0,3 д.а.
- 9.Микола Хвильовий // Ibidem. - 0,3 д.а.
- 10.Національна ідея та її самозаперечення // Сучасність. - 1996 - N6. - 0,6 д.а.
- 11.Національна ідея: етапи розвитку // Наука і суспільство. - 1996 - N1-2. - 0,6 д.а.
- 12.Романтика і прагматика націотворення // Молода нація. Вип. 2. - К.: Смолоскип. - 1996. - 0,3 д.а.

Розумный М.М. *"Культурно-исторический контекст становления украинской идеи"*. Диссертация представлена на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности - 09.00.04 - философская антропология и философия культуры. Институт философии НАН Украины. Киев, 1996.

Становление общественной идеи рассматривается автором как историческая совокупность процессов социогенезиса, культурогенезиса и семиозиса. Таким образом, структурная динамика развития определенного смысла (например, выраженного понятием "нации") может быть спроектирована на структурные закономерности образования целости социальной и культурной коммуникации. Становление украинской идеи показано в контексте социальных и культурно-мировоззренческих предпосылок, а также в связи с формированием особой семиотической реальности "украинской культуры".

Rozumnyi M.M. presents his thesis *"Culture-historical context of formation of ukrainian idea"* for a candidat degree in fields of philosophy.

The formation of social idea is considered by author as historical totality of processes of society-genesis, culture-genesis and semantic genesis. Thus, the structure dynamics of development of appointed meaning (is expressed by notion of "nation", for example), can be projected on a structure appropriatenesses of genesis of safety of social and cultural communication. The formation of ukrainian idea is demonsttraited here in the context of social and cultural premises and also in connection with foundation of separaite semiotic reality of "ukrainian culture".

Ключові слова: ідея, національна свідомість, структура, логіка, становлення, динамічна цілість, смисл, культурна реальність, модель.

438974

АВ 36.255

СП "Різо-Принт"

Віддруковано на різнографі з готових оригіналів. Тираж 100 прим.
Адреса: м. Київ, вул. Дмитрівська, 30, тел./факс 216-4298.